

معرفی ترجمه و شرح نهج البلاغه
اثر علی بن حسن زواره‌ای (مفسر قرن دهم هجری)
همراه با شرح حال و دیگر آثار نویسنده)
دکتر علی محمد مؤذنی استاد راهنمای پایان‌نامه دکتری
استاد دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران
و محمد شکرانی دانشجوی دوره دکتری
(از ص ۲۳ تا ص ۳۸)

چکیده:

چنانچه در متن مقاله آمده نظر به اهمیت کتاب نهج البلاغه از دیرباز شروع و ترجمه‌های متعددی بر این کتاب بلندمرتبه پذیرفته است. ابوالحسن علی بن حسن زواری عالم بزرگ تشیع نیز درکنار تفسیر معروف خود موسوم به ترجمه الخواص و آثار متعدد راجع به حدیث و قصص انبیاء اقدامی به ترجمه و شرح نهج البلاغه نموده است. زواره‌ای از دانشمندان نامی قرن دهم در عهد شاه اسماعیل صفوی و فرزندش شاه طهماسب است. وی شاگرد محقق کرکی و استاد ملا فتح الله کاشانی است. کسانی چون میرزا عبداللّه افندی در ریاض العلماء، مرحوم ملک الشعرا بهار در سبک‌شناسی، استاد سعید نفیسی در تاریخ نظم و نثر د ایران مقام علمی او را ستوده‌اند و از او به بزرگی یاد کرده‌اند. نگارنده که در صدد برآمده جهت رساله دکتری به تصحیح ترجمه و شرح نهج البلاغه از این نویسنده اقدام نماید در این راستا کوشش بر آن بوده که از پنج نسخه خطی معتبر که از کتابخانه‌های مجلس شورای اسلام (دو نسخه)، مرکزی دانشگاه تهران، مدرسه مروی و کتابخانه آیت الله مرعشی فراهم شده جهت تصحیح استفاده شود. تا چه قبول افتد و که در نظر آید.

واژه‌های کلیدی: نهج البلاغه، روضة‌الابرار، تفسیر.

مقدمه :

نهج البلاغه کتابی است که به گفته امام راحل - رض - «بعد از قرآن بزرگترین دستور زندگانی مادی و معنوی و بالاترین کتاب رهایی بخش بشر است. دستورات معنوی و حکومتی آن بالاترین راه نجات است.» کتابی است که آن را تالی قرآن و أُخ القرآن می نامند چرا که قرآن را تفسیر می نماید و درهای سعادت را بر روی آدمیان می گشاید. آنچه را امام همام (ع) در قالب الفاظ آورده به قدری از اشاره و استعاره و ژرفایی عمیق برخوردار است که بزرگان عرب و عجم در برابر آن همه اعجاز لب فرو بسته و محو سخنان حکمت آمیز آن شده اند.

اما از آنجا که برگردان سخنان امام (ع) کاری آسان نمی باشد و خلوص و ایمان مترجم در ترجمه اثر مؤثر واقع می شود این امر باعث شده که از دیرباز شروح و ترجمه های متعددی بر نهج البلاغه نگارش یابد و هر چند مدت بنا به ذوق و ایمان مترجم ترجمه ای دیگرگون نشر پیدا کند. ۱

ابوالحسن علی بن حسن زواره ای - مفسر قرن دهم هجری - نیز از چهره های برجسته عالم تشیع است که در کنار تفسیر قرآن و آثار متعدد راجع به حدیث و قصص انبیاء به ترجمه و شرح نهج البلاغه دست یازیده است و با ذوق خود توانسته ترجمه و شرحی دیگرگون و زیبا از کلام امیرالمومنین (ع) فراهم نماید.

نگارنده که از سالها پیش به جهت تحصیل در رشته زبان و ادبیات فارسی با کلام مولای متقیان (ع) آشنا گردیده، در صدد برآمده جهت رساله دکتری به تصحیح ترجمه و شرح نهج البلاغه از این نویسنده نامدار اقدام نماید تا هر چه بیشتر شأن کلام مولای متقیان و ارزش این مؤلف و مؤلف شناخته گردد.

در سال ۹۰۷ هـ با روی کار آمدن شاه اسماعیل اول (۹۳۰-۹۰۵ هـ) و تشکیل دولت صفویّه وی توانست با غلبه بر رقبای کوچک و بزرگ، حدود مملکت را از طرف مغرب و شمال غربی توسعه کامل دهد و در نخستین اقدام مذهب تشیع را به عنوان مذهب رسمی دولت رسمیت بخشد. فرزند وی شاه طهماسب (۹۸۴-۹۳۰ هـ) نیز در دوران طولانی حکومت خود با فراخوانی فقیهان جبل عامل

از جمله شیخ علی بن عبدالعال کرکی ۲ در تثبیت و استقرار دولت صفوی و مذهب تشیع توجه تام نمود. شیخ علی بن عبدالعال معروف به محقق کرکی شمار زیادی فقیه تربیت نمود که یکی از معروفترین این شاگردان ابوالحسن علی بن حسن زواره‌ای از علما و مفسرین نامدار عهد شاه اسماعیل صفوی و فرزندش شاه طهماسب است که هر چند از تاریخ تولد و وفات وی اطلاع دقیقی در دست نمی‌باشد اما از قرائن موجود از جمله سال تألیف کتب وی چنین برمی‌آید که وی در آغاز قرن دهم هجری دیده به جهان گشوده و در پایان این قرن روی در نقاب خاک کشیده است.

زادگاه این مفسر بنام - زواره - قریه‌ای مشهور در نزدیکی اردستان اصفهان است که به دلیل کثرت سادات آنجا را قریه السادات نامیده‌اند. ۳ زواره‌ای پس از اتمام تحصیلات مقدماتی در زادگاه خود به اصفهان و کاشان رفته و پس از تلمذ نزد اساتید حوزه علمیه این دو شهر برای تکمیل تحصیلات خود رهسپار هرات گردیده است.

با به قدرت رسیدن شاه طهماسب و علاقه وافر وی در نشر و تقویت مذهب شیعه زواره‌ای از هرات به ایران مراجعت می‌کند و به دستور این پادشاه در مقابل کتب معروف اهل سنت و جماعت به ترجمه و تألیف کتب شیعی اهتمام می‌ورزد. ۴ غالب ارباب تحقیق مقام علمی زواره‌ای را ستوده‌اند و وی را از دانشمندان نامی قرن دهم هجری یاد کرده‌اند. میرزا عبدالله افندی در کتاب ریاض العلماء که از قدیمی‌ترین منابع موجود راجع به شرح حال و آثار زواره‌ای است او را اینگونه مورد خطاب قرار می‌دهد: «فاضل عالم مفسر فقیه محدث معروف، و کان من اکابر تلامذة السید غیاث الدین جمشید الزواری المفسر» ۵.

مرحوم ملک الشعراء بهار در سبک شناسی آورده است: «این مرد یکی از نویسندگان بزرگ و نامی عهد صفویه است که با وجود ساده‌نویسی و روانی نثر او خالی از استحکام و قدرت نیست... زوار مردی مفسر و فقیه و محدث و فاضل و ادیب بوده است و در تصانیف و تراجم مایل به تصوّف است.» ۶

استاد سعید نفیسی در کتاب تاریخ نظم و نثر در ایران آورده است: «فخرالدین علی بن حسن زواری از دانشمندان نامی زمان شاه طهماسب اول و یکی از نخستین کسانی است که در طریق شیعه کتابهایی به زبان فارسی تألیف کرده و یکی از پرکارترین دانشمندان زمان خود به شمار می‌رود.»^۷

همچنین در کتاب تاریخ نهضت‌های فکری ایرانیان آمده است: «فخرالدین علی زواری (زواری) پسر حسن از نویسندگان نامی قرن دهم هجری... و یکی از نخستین کسانی است که در مذهب شیعه کتابهایی به زبان فارسی تألیف کرده و از این لحاظ یکی از پرکارترین نویسندگان قرن دهم هجری به شمار می‌رود.»^۸

اساتید و شاگردان زواری - وی از شاگردان محقق کرکی و سید غیاث الدین جمشید زواری و سید امیر عبدالوهاب بن علی حسینی استرآبادی می‌باشد. که هر سه شخص از مشاهیر آغاز عهد صفوی به شمار می‌آیند.

شیخ نورالدین علی بن عبدالعال کرکی معروف به محقق کرکی و محقق ثانی از علمای معاصر شاه طهماسب صفوی، - استاد شهید ثانی - و نخستین کسی است که از طرف شاه طهماسب لقب شیخ الاسلامی دریافت نمود. ۹. محقق کرکی منسوب به قریه کرک در منطقه جبل عامل شامات است. وی پس از مهاجرت به مصر و عراق و تحصیل علوم اسلامی به ایران آمد و با فرمان مبسوطی که از جانب شاه طهماسب اخذ نمود به ترویج مذهب امامیه در شهرهای مختلف ایران از جمله اصفهان، قزوین و تبریز پرداخت. وفات این عالم بزرگوار روز شنبه هیجدهم ذی‌الحجه از سال ۹۴۰ هـ اتفاق افتاد که ماده تاریخ آن "مقتدای شیعه" می‌باشد. ۱۰ برخی تصریح نموده‌اند که وی از طرف مخالفین مسموم و به شهادت رسیده است. ۱۱.

محقق ثانی دارای تألیفاتی چند است که معروفترین آنها عبارتند از: جامع المقاصد فی شرح القواعد که شرح قواعد علامه حلّی تا مبحث نفیض نکاح است، رساله جعفریه، رساله رضاع، رساله در اقسام ارضین، رساله عقود، رساله نفعات اللّاهوت در لعن جبت و طاغوت، حاشیه شرایع، حاشیه ارشاد، شرح الفیه

شهید اول ۱۲، حاشیه در سجود بر تربت، رساله جمعه.

سید غیاث الدین جمشید زواره‌ای - از دیگر اساتید علی بن حسن زواره‌ای - مشهور به "سید گازر" معاصر محقق کبکی و از محدثان و مفسران بنام شیعه در نیمه دوم قرن نهم هجری و اوایل قرن دهم می‌باشد که صاحب تفسیری به نام "تفسیر گازر" است. علی بن حسن زواره‌ای خود در کتاب لوامع الانوار از استادش سید غیاث الدین جمشید یاد می‌کند: «و ينقل الزواری عن استاد، جمشید فی کتابه "لوامع الانوار" .... فقال فی أبنا کلامه فی بدء ظهور الدولة الصفویة و بنده ضعيف بی مقدار را استادی بود که او را سید غیاث الدین جمشید می‌گفتند او از سادات زواره بود و بسیار فاضل و کامل.» ۱۳

در غالب کتب تراجم در بیان شرح حال و آثار این مفسر بزرگ دو اشتباه صورت پذیرفته است. اشتباه نخست آن است که سید غیاث الدین جمشید زواره‌ای با غیاث الدین جمشید کاشانی - منجم و ریاضی‌دان مشهور - یکی گرفته شده و تفسیر سید غیاث الدین معروف به "تفسیر گازر" ذیل آثار این منجم و ریاضی‌دان فهرست گردیده است. ۱۴ مورد دیگر تخلیطی است که بین مفسر تفسیر جلاء الاذهان و جلاء الاحزان - ابوالمحاسن حسین بن حسن جرجانی - با سید غیاث الدین جمشید زواری صاحب تفسیر گازر صورت پذیرفته است. میرجلال الدین حسینی ارموی "محدث" که تفسیر گازر را تصحیح نموده احتمال می‌دهد که ابوالمحاسن، موفق به اتمام تفسیر جلاء الاذهان نشده و سید غیاث الدین جمشید زواری با سبکی نزدیک به آن اما با اختلافاتی ادامه آن را تألیف نموده باشد. ۱۵

سید امیر عبدالوهاب بن علی حسینی استرآبادی از مشاهیر آغاز عهد صفوی از دیگر اساتید علی بن حسن زواره‌ای است و چنانچه از کتاب لوامع الانوار زواره‌ای برمی‌آید وی از این استاد اجازه روایت داشته است. ۱۶ در کتاب طبقات اعلام الشیعه، میرنظام الدین عبدالحی بن میرعبدالوهاب بن علی الحسینی الاشرافی که از علمای روزگار شاه اسماعیل و شاه طهماسب می‌باشد فرزند میرعبدالوهاب دانسته شده است. ۱۷

صاحب روضات الجنات این تألیفات را برای میرعبدالوهاب برمی شمرد: شرح آمیخته با متن بر کتاب "الفصول النصیریّه" که وی در اصول اعتقادات خواجه نصیرالدین طوسی تألیف نموده است. حاشیه بر شرح "الهدایة الاثیریّه" که در موضوع حکمت می باشد، شرح فارسی بر قصیده "برده" و رساله ای در موضوع تنزیه انبیاء که در آن معرّض کلام سید مرتضی در تنزیه انبیاء شده است. ۱۸.

از میان شاگردان متعدّد زواره ای مشهورترین ایشان که روش استاد خود را در ترجمه و تألیف کتب اسلامی در پیش گرفت ملّا فتح الله بن شکر الله شریف کاشانی است، فقیه، متکلم، و مفسّر امامی که در زمان شاه طهماسب می زیسته و به فرمان این پادشاه کتب متعدّدی را ترجمه و تألیف نموده است به گونه ای که وی را معروفترین کسی می دانند که در طریقه شیعه تفسیر نوشته است. ۱۹.

ملّا فتح الله کاشانی دو تفسیر به زبان فارسی و یک تفسیر به زبان عربی نگاشته است. تفسیر بزرگ او به فارسی به نام "منهج الصادقین فی الزام المخالفین" در واقع همچون تفسیر ترجمه الخواص زواره ای شرح مواهب علیّه است. ۲۰ که در آن اخبار و احادیث اهل بیت درج گردیده است. این تفسیر که در سال ۱۲۹۴ ه. ق. در تهران به طبع رسیده در پنج مجلد می باشد. تفسیر دیگر وی "خلاصة المنهج" مختصر منهج الصادقین است که آن را در سه مجلد تدوین نموده است. دیگر آثار ملافتح الله کاشانی عبارتند از: "زبدة التفاسیر" که آن را به عربی در دو مجلد نوشته است، ترجمه قرآن کریم، ترجمه و شرح نهج البلاغه موسوم به "تنبيه الغافلین و تذكرة الغافلین" که به طبع رسیده است، ترجمه قواعد الاحکام علّامه حلّی، کشف الاحتجاج (ترجمه فارسی کتاب الاحتجاج علی اهل اللجاج از ابومنصور احمد طبرسی). وفات این مفسّر بزرگ در سال ۹۸۸ ه. اتفاق افتاده که مادّه تاریخ آن را "ملاذ الفقها" می دانند.

تألیفات زواره ای: همانطور که گفته شد شرح حال نویسان زواره ای را صاحب تألیفات عدیده و یکی از پرکارترین دانشمندان عهد صفوی دانسته اند. گرچه غالب آثار این مفسّر بزرگ ترجمه می باشد اما با اطلاعات وسیعی که وی راجع به علوم

اسلامی داشت مسلماً به راحتی می‌توانست آثار ارزنده و مفیدی تألیف نماید. با این حال ترجیح داد جهت نشر علوم اسلامی و مذهب تشیع به ترجمه آثار گرانبهایی همچون قرآن کریم، نهج البلاغه و دیگر کتب اعتقادی و حدیثی پردازد تا استفاده عموم را از این کتب ارجمند فراهم نماید. تألیفات وی عبارتند از:

۱- تفسیر ترجمه الخواص: مشهورترین اثر علی بن حسن زواره‌ای تفسیر وی موسوم به ترجمه الخواص است که آن را در برابر تفسیر مواهب علیه اثر ملاحسین کاشفی (ف. ۹۰۶ یا ۹۱۰ ه. ق.) که به روش اهل جماعت و سنت به فارسی نگاشته شده بود با نگارشی دیگرگون تحریر نمود. مرحوم ملک الشعراء بهار در اهمیت این تفسیر می‌نویسد: «این تفسیر بعد از تفاسیر معروف فارسی از قبیل تفسیر طبری مترجم و تفسیر ابوالفتح رازی و تفسیر سید معروف به گازر و جواهر التفسیر مولی حسین کاشفی، نامزد و مشهور می‌باشند.» ۲۱

زواره‌ای «در این تفسیر فارسی از مواهب علیه ملاحسین کاشفی بسیار استفاده کرده و در تفسیر سوره‌ها و آیات راه اطناب را نپیموده است، جز در سوره حمد که فاتحة الكتاب و أم القرآن و شامل مباحث مبدأ و معاد است که آن را با مطالبی مفصل و نیکو با ذکر مطالب عرفانی در ۳۳۵۰ سطر شرح نموده.» ۲۲

زواره‌ای تفسیر خود را در دو مجلد گردآوری نموده است. جلد نخست آن تا پایان سوره کهف و جلد دوم از آنجا تا آخر قرآن را در بردارد. سال تألیف این اثر از ماده تاریخ فضل اله (= ۹۴۶ ق.) که مؤلف در ضمن دو بیت در پایان کتاب سروده مشخص می‌گردد:

این نامه رقم نمود بر لوح بیان کشف دقایق معانی نهان
از فصل اله چون به اتمام رسید تاریخ وی از فضل اله است عیان ۲۳
از این تفسیر نسخه‌های خطی متعددی در کتابخانه‌های مختلف چون کتابخانه آستان قدس رضوی، مجلس شورای اسلامی، کتابخانه ملی، کتابخانه بشیرآغا در استانبول نگهداری می‌شود. ضمناً این تفسیر به اهتمام آقای منصور پهلوان به عنوان پایان نامه دکتری تصحیح گردیده است.

۲- ترجمه و شرح نهج البلاغه موسوم به روضة الابرار که در پایان مقاله به تفصیل بررسی خواهد شد.

۳- ترجمه تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع): یا آثار الاخیار ۲۴، این کتاب که جزو تألیفات علی بن حسن زواره‌ای شمرده شده، ترجمه‌ای از تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) است. این تفسیر که تاکنون چهار بار به طبع رسیده از قرن چهارم هجری تا حال انتساب آن به امام حسن عسکری (ع) مورد بحث و گفتگوی محققین بوده است. ۲۵

۴- لوامع الانوار الی معرفة الائمة الأطهار: این کتاب ترجمه کتاب "احسن الکبار فی مناقب ائمة الأخیار" اثر محمد بن علی بن ابی زید ورامینی است که علی بن حسن زواره‌ای آن را به نام شاه طهماسب تخلیص کرده و مطالبی بر آن اضافه نموده و از روایات نادرست پاک ساخته است. چنانچه قبلاً گفته شد زواره‌ای در این کتاب از استاد خود سید غیاث الدین جمشید زواره‌ای یاد کرده و سخن از ستم‌هایی نموده که به خاطر شیعه بودن بر این استاد روا شده است. علاوه بر نسخه‌ای که صاحب روضات الجنات آن را نزد خود موجود می‌داند نسخه‌های خطی متعددی از این کتاب در کتابخانه‌های مختلف ایران و نجف اشرف نگهداری می‌شود. ۲۶

۵- ترجمة المناقب: این تألیف، ترجمه کتاب "کشف الغمه فی معرفة الائمة" اثر شیخ بهاء الدین علی بن عیسی بن ابی الفتح اربلی متوفی به سال ۶۹۲ هـ است که آن را در موضوع زندگانی پیامبر اکرم، فاطمه زهرا و ائمه دوازده گانه - علیهم السلام - در سال ۶۸۷ هـ تألیف نموده است. صاحب ریاض العلماء که خود نسخ ترجمه المناقب را در اصفهان و استرآباد و دیگر شهرها دیده، سال تألیف این کتاب را ۹۳۸ هـ و به نام قوام الدین محمد می‌داند. ۲۷

این اثر زواره‌ای که نسخ خطی متعددی از آن موجود می‌باشد با مقدمه استاد ابوالحسن شعرانی و تصحیح سید ابراهیم میانجی همراه با متن کشف الغمه در سال ۱۳۸۱ هـ در سه مجلد در تبریز طبع گردیده است. دیگر آثار علی بن حسن زواره‌ای عبارتند از:

- ۶- مجمع الهدی که در چهل باب در خصوص زندگانی پیامبر اکرم و ائمه - علیهم السلام - تدوین شده است.
- ۷- مفتاح النجاح که ترجمه کتاب عدة الداعی و نجاح الساعی اثر ابن فهد حلّی (ف. ۸۴۱ ه. ق.) است و شامل یک مقدمه، شش باب و یک خاتمه می‌باشد.
- ۸- مکارمُ الکرائم، ترجمه مکارمُ الاخلاق اثر رضی الدین ابونصر حسن بن فضل طبرسی که از بزرگان قرن ششم و فرزند طبرسی مفسر می‌باشد.
- ۹- وسیلة النجات که ترجمه اعتقادات شیخ صدوق (ف. ۳۸۱ ه. ق.) است.
- ۱۰- کشف الاحتجاج، ترجمه کتاب الاحتجاج علی اهل اللجاج تألیف ابو منصور احمد طبرسی - از عالمان قرن ششم هجری - که زواره‌ای به فرمان شاه طهماسب آن را به پایان رسانید و چنانچه ضمن آثار ملاً فتح الله کاشانی آوردیم شاگرد زواره‌ای نیز به ترجمه این کتاب اقدام نموده است.
- ۱۱- رساله مرآت الصفا به فارسی که در زیارات اهل بیت خاتمه‌ای طولانی دارد.
- ۱۲- تحفة الدعوات که به فارسی در اعمال سال نوشته شده و گزیده‌ای از ادعیه مأثوره است.
- ۱۳- چهل حدیث، ترجمه "الأربعون" اثر شمس الدین ابو عبد الله جمال الدین مکی معروف به شهید اول (ف. ۷۸۶ ه. ق.) است.
- ۱۴- ترجمه فارسی آداب السفر، از تألیفات سید بن طاووس.
- ۱۵- ترجمه فارسی مناقب ابن شهر آشوب.
- ۱۶- ترجمه الجعفریّه، ترجمه فارسی کتاب جعفریّه اثر استاد زواره‌ای، علی بن عبد العال کرکی که ذکر آن گذشت.
- ۱۷- طراوة اللطایف فی ترجمة کتاب الطرائف، کتاب الطرائف فی مذاهب فی مذاهب الطوائف اثر رضی الدین علی بن طاووس حلّی در موضوع امامت و احتجاج با اهل سنت و جماعت است.
- ۱۸- حلیة الموحّدين، که ترجمه کتاب روضة الواعظین منسوب به ابو المفاخر

- محمد بن نعمان شیبانی معروف به شیخ مفید (ف. ۴۱۳ ه. ق.) است.
- ۱۹- خلاصة الروضة، خلاصه "روضة الشهداء" تألیف کمال الدین حسین بن علی کاشفی است.
- ۲۰- عمدة المطالب، ترجمه فارسی کتاب "مناقب" یا "مطالب السئول" تألیف کمال الدین محمد بن طلحه شافعی متوفای ۶۵۴ هجری است.
- ۲۱- نشر الامان فی الامصار و الاوطان، ترجمه کتاب امان الاخطار تألیف سید رضی الدین علی بن طاووس متوفای ۶۶۴ هجری است.

روضة الابرار

پس از تفسیر علی بن حسن زواره‌ای موسوم به ترجمه الخواص مشهورترین اثر زواره‌ای ترجمه و شرحی است که وی بر نهج البلاغه نوشته و موسوم است به روضة الابرار. هر چند شرحی که زواره‌ای بر نهج البلاغه نوشته بسیار مختصر است و بیشتر به ترجمه کلام امیرالمؤمنین بسنده نموده اما از آنجا که زواره‌ای خود مفسر امامیه می‌باشد از میانه شرح وی می‌توان به مذهب این نویسنده بزرگ پی برد.

کلام زواره‌ای در ترجمه و شرح نهج البلاغه با وجود ساده نویسی با ساختن نثری مسجع از استحکام و قدرت خالی نیست. طرز انشاء این کتاب بسیار خوب و عبارات آن دارای فصاحت و بلاغت است و جز در مواردی که شاید اشتباه کاتبان بوده باشد نثر وی عاری از اطناب و ایجاز مخلل است. زواره‌ای هر جا ضرورت دیده در ضمن ترجمه، مطالب تاریخی را مفصلاً متذکر شده و گاه گاهی به اشعار عربی و فارسی تمثیل جسته است. طریقه وی در تدوین کتاب آن است که بدو قسمتی از متن عربی را نقل کرده سپس شروع به ترجمه و شرح آن نموده است به گونه‌ای که این ترجمه و شرح در بعضی از قسمت‌ها چندین برابر کلام امام (ع) شده است.

متن کتاب بدین شکل آغاز می‌گردد: «الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى نِعْمَائِهِ وَ الشُّكْرُ عَلَى آلائِهِ وَ الصَّلَاةُ عَلَى مُحَمَّدٍ خَيْرِ أَنْبِيَائِهِ وَ عَلَيَّ أَشْرَفِ أَحْبَابِهِ وَ الْأَيْمَّةِ مِنْ بَعْدِهِ أَكْرَمِ أَوْلِيَائِهِ وَ بَعْدَ مَخْفَى نَيْسْتِ كِه بَعْدَ اَز كَلَامِ حَضْرَتِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ كَلَامِ

معجز نظام امیرالمومنین است - صَلَّوْاْتُ اللّٰهَ عَلَیْهِمَا وَآلِهِمَا الطَّیِّبِیْنَ - که به صنوف فصاحت و فنون بلاغت مشحون است سیما کتاب نهج البلاغه که مشتمل است بر معانی لطیفه شریفه و نکات غریبه عجیبه که مرغ فکر هیچ فصیح در فضای آن نمی تواند پرید و اندیشه هیچ بلیغ به حرم سرای آن نمی تواند رسید و لیکن غوّاصان محور معانی به قدر وسع و توانایی دُرر و غُرری چند از آن دریای بی پایان به ساحل بیان آورده اند و هر کس به حسب قابلیت و استعداد از او محظوظ گشته و به حکم ما لَا یُدْرِكُ کُلُّهُ لَا یَتْرُکُ کُلُّهُ بنده حقیر بی مقدار عَلِیِّ بْنِ حَسَنِ الزَّوَارِی - غَفَرَ اللّٰهُ تَعَالَى ذُنُوبَهُ وَ سَتَرَ عُیُوبَهُ - به جهت عموم فایده مرتکب ترجمه آن شد که موسوم است به رَوْضَةُ الْأَبْرَارِ بر وجه اختصار که انساب است برای استحضار و مِن اللّٰهِ التَّوْفِیْقُ وَ هُوَ خَیْرُ رَفِیْقٍ.

از ویژگیهای مهم این کتاب آن است که زواره‌ای از روی نسخه‌ای که توسط سیدرضی گردآوری شده بدین ترجمه و شرح اقدام نموده است. ۲۸ چنانچه خود در ابتدا و پایان کتاب گوید: آغاز کتاب «و جامع این کتاب شریف حضرت... ذی الْحَسَبِیْنَ اَبِی الْحَسَنِ السَّیِّدِ رَضِیَ الدِّیْنِ مُحَمَّدَ بْنِ الْحُسَیْنِ بْنِ مُوسَى بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مُوسَى بْنِ اِبْرَاهِیْمِ بْنِ مُوسَى الْكَاطِمِ است.» و در پایان کتاب گوید «سید - قدس سره - اتمام فرموده این کتاب بلاغت مآب را در ماه رجب المرجب که گذشته بوده چهار صد سال از هجرت سید عالم "ص"»

زواره‌ای تحریر این کتاب را در اواخر ماه شوال سال ۹۴۷ هجری به پایان رسانده است: «و اتمام این ترجمه که به قلم اخلاص رقم پذیرفته بود در اواخر ماه شوال - خَتَمَ بِالْخَیْرِ وَ الْاِقْبَالَ - در نهصد و چهل و هفتم از سال هجرت»

نمونه‌ای از نشر کتاب - قسمتی از خطبه دوم:

وَ النَّاسُ فِی فِتْنٍ اِنْجَدَمَ فِیْهَا حَبْلُ الدِّیْنِ وَ تَزَعَزَعَتْ سَوَارِی الْیَقِیْنِ وَ اِخْتَلَفَ النَّجْرُ وَ تَشَتَّتْ الْأُمُرُ وَ صَاقَ الْمَخْرَجُ وَ عَمِی الْمَصْدَرُ فَأَلْهَدَى خَامِلٌ وَ الْأَعْمَى شَامِلٌ عَصِی الرَّحْمَنِ وَ نُصِرَ الشَّیْطَانُ وَ حُذِلَ الْاِیْمَانُ فَأَنْهَارَتْ دَعَائِمُهُ وَ تَنَكَّرَتْ مَعَالِمُهُ وَ دَرَسَتْ

سُبُلُهُ وَ عَقَّتْ شُرُكُهُ

آن حضرت احوال زمان خود را بیان می‌فرماید که به سبب مخالفت قوم بعد از رحلت حضرت رسالت (ص) مردمان به چه فتنه‌ها افتادند و حال دین و ایمان به کجا رسید و طریق دین احمدی به چه انجامید و آن فتنه تا به این زمان کشید؛ آن است که می‌فرماید که مردمان افتاده‌اند در فتنه‌ها که بریده شده در آن ریسمان دین متین و منحرف گشته از طریق یقین و مضطرب شده است ستونهای ایقان و متزلزل گشته قواعد و ارکان ایمان؛ و این تزلزل و اضطراب برای آن بود که اطاعتِ امامِ مُفْتَرَضُ الطَّاعَةِ نکردند و از هادی به یکسو شدند؛ و مختلف شده است اصلی که فطرت مجبول بر آن است و شریعت وارد است به لزوم و حصول آن چه همه به نبوت حضرت رسالت (ص) متفق بودند بعد از آن مختلف شدند و سخن پیغمبر خود را نشنیدند و هر فرقه کیشی اختیار کردند و متفرق شد امر و کلمه اسلام و حال مسلمانان و تنگ شد محل بیرون رفتن ایشان به جهت فتنه شبها؛ و پوشیده گشت بر ایشان طریق صدور اختلافات که هدایت نمی‌یابند از جهت اختلال بصیرت به نوری که ظاهرست در نظر اهل فطنت چون کوری که راه به مطلوب نیابد پس هدی‌خامل است و بی‌نام و کوری شامل است و عام؛ و وقوع یافت عصیان رحمان و یاری شیطان و فرو گذاشته شد ایمان، پس ویران شد ستونهای ایمان که قوام او بدان است چه قوم امام زمان را به عمل نمی‌آرند و می‌رنجانند. و از حال خود بگردید و شناسا نشد آثار و علامات ایمان و ناپدید شده راههای آن و محو گشته معظم راهها و طرق آن و آن طرق آل رسول است - صلواتُ الله علیهم - که در خفای آن کوشیدند و از نظر مردم پوشیدند.

نتیجه:

نسخ خطی روضة الابرار

نسخه‌های خطی متعددی از این اثر در کتابخانه‌های ایران نگهداری می‌شود که در این مقاله به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱- کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مشتمل بر دو نسخه: الف) نسخه شماره

۱۹۹ فیروز، کتابت: ۹۵۳ ه. ق.، نوع خط: نسخ، کاتب: ---- (ب) نسخه شماره ۲۳۹ فیروز، کتابت: اوائل قرن سیزدهم، نوع خط: نسخ - نستعلیق، کاتب: ابویوسف یعقوب بن احمد علی، از امتیازات این نسخه آن است که ظاهراً کاتب دو نسخه از متن عربی در اختیار داشته به گونه ای که پس از تحریر نسخه نخست اختلافات نسخه دوم را در حواشی متن عربی آورده و صحیح بودن آن ها را مشخص نموده است.

۲- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نیز مشتمل بر دو نسخه: الف) نسخه شماره ۹۵۵۶، کتابت: ۹۴۹ ه. ق.، نوع خط: نسخ - نستعلیق، کاتب: ---- (ب) نسخه شماره ۱۴۶۹، کتابت: ---- خط: نسخ - نستعلیق، کاتب: ---- چنانچه از فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی برمی آید ظاهراً این نسخه توسط کاتب در دو مجلد تنظیم شده است و تنها مجلد دوم آن در کتابخانه مرکزی موجود می باشد که از خطبه ۱۸۰ آغاز می گردد با این عبارت: "و من کلام له علیه السلام احمد الله علی ما قضی من امرٍ و قدّر من فعلٍ...."

۳- نسخه خطی کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی، به شماره ۱۱۸۸، کتابت: ---- نوع خط: نسخ، کاتب: علی بن ناصر حسینی گیلانی ملاطی.

۴- نسخه خطی کتابخانه مدرسه مروی به شماره ۱۱۷، کتابت: ---- نوع خط: نسخ - نستعلیق، کاتب: سید یوسف.

۵- نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۶۹۰، کتابت: ۱۰۸۳ ه. ق.

پی نوشت ها:

- ۱- برای اطلاع از شروع دیرینه نهج البلاغه ر. ک:
- الف) مقاله نهج البلاغه چیست؟ تألیف ابن یوسف شیرازی، چاپ مجلس.
- ب) دیباچه فرمان مالک اشتر، ترجمه حسین علوی آوی، با دیباچه محمد تقی دانش پژوه، چاپ بنیاد نهج البلاغه.

- ج) الذریعه، آقابزرگ تهرانی، جلد ۱۴، صص ۱۶۱-۱۱۱.
- د) مجله تراثنا، شماره ۵، ص ۸۸، مقاله استاد سید عبدالعزیز طباطبایی.
- ه) همچنین استاد محترم جناب دکتر عزیز الله جوینی متن نهج البلاغه را با ترجمه‌ای فارسی از قرن پنجم و ششم تصحیح نموده‌اند.
- ۲- وی از اساتید علی بن حسن زواره‌ای است که پس از این مختصری از زندگانی وی خواهد آمد.
- ۳- رک: روضات الجنات فی احوال العلما و السادات، میر سید محمد باقر خوانساری اصفهانی، بی جا، بی تا، بی نا، جلد ۵، ص ۱۸۳.
- ۴- رک: مقدمه تفسیر مواهب علیّه، با تصحیح و مقدمه و حاشیه نگاری سید محمد رضا جلالی نائینی، تهران: چاپ اقبال، ۱۳۱۷، ص ۱۰۳.
- ۵- ریاض العلما و حیاض الفضلا، میرزا عبدالله افندی اصفهانی، به اهتمام سید محمود مرعشی، قم: چاپ خیام، ۱۴۰۱ هـ، جلد ۳، ص ۳۹۴.
- ۶- سبک شناسی، محمد تقی بهار "ملک الشعرا"، چاپ پنجم، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۹، ج ۳، ص ۳۰۲.
- ۷- تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، سعید نفیسی، تهران: کتاب فروشی فروغی، ۱۳۴۴، ج ۲، ص ۳۷۱.
- ۸- تاریخ نهضت‌های فکری ایرانیان از آغاز قرن دهم تا پایان قرن دوازدهم هجری (از دشتکی تا نراقی)، عبد الرفیع حقیقت "رفیع"، چاپ اول، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۸، ج ۴، بخش دوم، ص ۹۴۹.
- ۹- رک: صفویه از ظهور تا زوال، رسول جعفریان، چاپ دوم، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه جوان، ۱۳۸۱، ص ۱۰۳.
- ۱۰- رک: احسن التواریخ، حسن بیگ روملو، تصحیح عبد الحسین نوائی، تهران: انتشارات بابک، ۱۳۵۷، ص ۳۳۱.
- ۱۱- رک: طبقات اعلام الشیعه (احیاء الدائر من القرن العاشر)، آقابزرگ تهرانی، تحقیق: علی نقی منزوی، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۶، ص ۱۶۱.
- ۱۲- آقای محمد حسون ضمن مقاله‌ای ابراز داشته که محقق کرکی دو کتاب درباره الفیه نگاشته است: یکی شرح الفیه و دیگری حاشیه بر الفیه که این امر باعث سوء تفاهم برخی

محققین شده است. (رک: مقاله شرح و حاشیه محقق کرکی بر الفیه، محمد حسون، ترجمه سید حسن اسلامی، آینه پژوهش، سال چهارم، شماره ششم، شماره پیاپی ۲۴، فروردین - اردیبهشت ۱۳۷۳، صص ۵۱-۵۳).

۱۳- رک: طبقات اعلام الشیعه، همان، ص ۴۳.

۱۴- برای اطلاع از این تخیلیط رک: دایرة المعارف تشیع، ذیل سید گازر، نیز پایان نامه دکتری آقای منصور پهلوان با عنوان مقدمه و تصحیح و توضیح تفسیر ترجمه الخواص، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، مقدمه ص ۲۰.

۱۵- رک: تفسیر گازر (جلاء الاذهان و جلاء الاحزان)، ابوالمحاسن الحسین بن الحسن الجرجانی، تصحیح و تعلیق: میر جلال الدین حسینی ارموی "محدث"، چاپ اول، بی‌جا، بی‌نا، ۱۳۳۷ش، مقدمه ص و .

۱۶- رک: ریاض العلماء و حیاض الفضلا، همان، ج ۳، ص ۳۹۴.

۱۷- رک: طبقات اعلام الشیعه، همان، ص ۱۱۹.

۱۸- رک: روضات الجنات، همان، ج ۴، ص ۱۹۲.

۱۹- رک: تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، همان، ج ۲، ص ۳۷۴.

۲۰- آقای میر جلال الدین حسینی ارموی در مقدمه مفصل خود بر تفسیر گازر، تفسیر جلاء الاذهان را مورد استناده تام و تمام ملأفتح الله کاشانی در منهج الصادقین می‌داند. رک: مقدمه تفسیر گازر، ص لز.

۲۱- رک: سبک شناسی، همان، ج ۳، ص ۳۰۳.

۲۲- مفسران شیعه، محمد شفیعی، تهران: انتشارات دانشگاه پهلوی، ۱۳۴۹، ص ۱۲۶.

۲۳- برخی ماده تاریخ فضل اله را ۹۴۷ هـ می‌دانند که صحیح نیست. رک: دایرة المعارف

تشیع، ج چهارم، ذیل تفاسیر شیعه - قرن دهم، ص ۵۳۰.

۲۴- این کتاب در برخی منابع به صورت آثارالاجبار نیز ضبط شده است. رک: دایرة المعارف

تشیع، ج اول، ذیل آثارالاجبار.

۲۵- برای اطلاع بیشتر راجع به این انتساب رجوع شود به مقالات ذیل:

مقاله رضا مختاری با عنوان چاپ تازه تفسیر منسوب به امام عسکری (ع)، مجله نشر دانش،

سال نهم، شماره دوم، بهمن و اسفند ۱۳۶۷، صص ۵۳-۵۲.

مقاله رضا استادی، بحثی درباره امام حسن عسکری (ع)، مجله نور علم، نشریه جامعه

- مدرسین حوزه علمیه قم، شماره اول، دوره دوم، دی ماه ۱۳۶۴، صص ۱۳۵-۱۱۸.
- مقاله علامه شیخ محمد جواد بلاغی، رساله حول التفسیر المنسوب الی الامام العسکری(ع)، مجله نور علم، همان، صص ۱۵۱-۱۳۶.
- ۲۶- لازم به ذکر است چنانچه آقای علی دوانی در جلد چهارم کتاب مفاخر اسلام در ترجمه حال عماد الدین طبری (زنده در ۶۷۵ هـ) آورده‌اند انتساب این اثر به طبرسی صاحب مجمع البیان درست نیست. رک: مفاخر اسلام، علی دوانی، چاپ دوم، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۸، ج چهارم، ص ۱۶۹.
- ۲۷- رک: ریاض العلماء و حیاض الفضلا، همان، ج ۳، ص ۳۹۵.
- ۲۸- رک: فهرست مشاهیر ایران از آغاز دوران‌های افسانه‌ای تا زمان حاضر، ابوالفتح حکیمیان، تهران: انتشارات دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۷، ج دوم، ص ۳۱۱.